

Vanja Huzjan

https://doi.org/10.3986/9789610505297_01

RAZMERJE MED ČLOVEKOM IN PREDMETOM

RAZMERJE MED SNOVJO IN KULTURO

Besedna zveza materialna kultura je sestavljena iz »materialnega« in »kulture«. Brez razumevanja obeh pojmov se ne moremo dokopati do opredelitve »materialne kulture«. Beseda materialnost pomeni snovnost. Snovni svet je sestavljen iz raznovrstnih predmetov oz. stvari ali reči. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je pet razlag na videz samoumevne besede predmet; za potrebe tega dela sta pomembni dve: »kar obstaja neodvisno od človekove zavesti, mišljenja in je zaznavno s čuti, umom, zlasti kot celota kakih lastnosti«, predmet pa je tudi tisto, »kar je izdelano, narejeno za zadovoljevanje določenih potreb, opravljanje določene dejavnosti« (Fran). Predmetni svet torej obstaja neodvisno od naše zavesti, je pa hkrati že tudi kulturna sestavina, ker (si) ga je (zamislil) izdelal človek, je snovnost in tudi (že) kultura. To povezavo bolje osvetli beseda »stvar«, ki je nekaj, »kar je, obstaja ali se misli, da je, obstaja, in se pojmuje kot enota« (Fran). Stvar ali reč ne obstaja nujno neodvisno od spoznavajočega subjekta, je lahko zgolj zamišljena. Tako npr. britanski antropolog Daniel Miller (2010) uporablja besedo stvar (*stuff*), ko raziskuje načine družbene uporabe predmetov.

Kaj opazimo? Kultura je že vpeta v materialno, v snovno. Miller celo trdi, da »kultura izvira predvsem iz stvari« (Miller 2016: 84), ko zagovarja tezo, da nas stvari, s katerimi živimo, naredijo za bitja kulture. Protagonist kulturnega delovanja zanj ni človek,

temveč stvar. Ugotavljamo, da je raziskovanje snovne dimenzije kulture temeljno za razumevanje kulture sploh, ne glede na to, ali nas zanimajo produkcijski odnosi, družbena razmerja, jezik, čas, prostor, folklorne predstavitve itn. Človekovo mišljenje in ravnanje, človekovo delovanje poteka v okviru snovnega in ustvarja dobri- ne in hkrati vrednotno-normativni sistem, ki uravnava družbo. Kultura je »človeško delovanje, ustvarjanje« in hkrati rezultat tega delovanja: »skupek dosežkov, vrednot človeške družbe« (Fran). Mnogostranost in vserezsežnost tega fenomena – posebej pa tudi zapletenost – dokazuje na desetine in desetine opredelitev, ki segajo od deskriptivne opredelitve Edwarda Burnetta Tylorja (1994 [1871]) do zrahljanega koncepta kulture Clifforda Geertza (2019 [1973]) in predlogov, da bi kulturo kot koncept kar opustili (Kuper 1999). Snovni svet in kultura sta vseobsegajoča pojma, ki predstavljata celoto človekovega delovanja.

Etnološka veda si je v svojem razvoju za analitični pripomoček pri raziskovanju kulture ustvarila t. i. etnološko sistematiko, v kateri danes vidimo sled deskriptivnih opredelitev kulture s posamičnimi kulturnimi sestavinami. Sodobno opredeljen predmet etnološkega raziskovanja je, grobo rečeno, vsakdanji način življenja skupine ljudi, ki ga časovno in prostorsko določa vsakokratna družbena struktura, ki proizvaja tudi kulturne sestavine. V etnološki sistema- tiki so te razporejene v duhovno, družbeno in materialno kulturo z zavedanjem, da je kulturne pojave treba preučevati »v življenj- skem kontekstu, v povezavi z drugimi kulturnimi sestavinami in v razvojnem pogledu« (Slavec 1987: 69). V *Slovenskem etnološkem leksikonu* je materialna kultura opredeljena kot

človeška dejavnost in njeni dosežki na področju gospodar- skih prizadevanj (v kmetijstvu, obrti, industriji, trgovini idr. pridobitnih dejavnostih), prehrane, bivališč oz. stav- barstva, oblačilne kulture, transportnih in komunikacijskih sredstev. (SEL 2004: 312)

Antropološka opredelitev materialne kulture je širša. Nanaša se na vse fizične predmete članov katere koli kulture, ki so lahko zgolj uporabni ali, na drugi strani, skrajno ezoterični (Barfield 1998: 311). Etnologi uporabljajo poleg termina »materialna« ali »snovna kultura« še termin »gmotna kultura«. Koncept gmotne kulture je

ožji, čeprav razlika večinoma ni v rabi: beseda »gmotno« namreč označuje »materialno osnovo za življenje« (Fran). Gmotna kultura je torej tisti del kulture, katere dejavnosti in dosežki predstavljajo življenjsko osnovo. Materialne potrebe za življenje so univerzalne, način njihove (ne)uresničitve pa je kulturno raznovrsten. Človeško bitje za obstoj potrebuje primeren zrak, temperaturo, vodo, hrano, zaščito pred boleznijo ter poškodbami in zavetje pred zunanjo nevarnostjo (oblačila, bivališča). Vse naštetu mu omogočata pridobitna dejavnost in sodelujoča skupnost.

NASTANEK RAZMERJA

Nastanek predmetnega sveta je za spoznavajoči subjekt proces med *physis* in *mentis*, kakor ga je razvil angleški otroški psihoanalitik Donald Woods Winnicott (1953, 1991 [1971]). V teorijo psihoseksualnega razvoja otrok je uvedel koncept »dovolj dobre matere«. »Dovolj dobra mati«, ki ni nujno otrokova mama (tj. katera koli prvotna oseba, ki otroka neguje (angl. *handling*) in pestuje (angl. *holding*)), se skuša od rojstva dejavno prilagoditi otrokovim potrebam. Kakor v razvoju narašča otrokova sposobnost, da tolerira raznovrstne frustracije, tako »dovolj dobra mati« postopoma popušča pri dejavni prilagoditvi otrokovim potrebam. Nepopolna prilagoditev matere otrokovim potrebam je za otroka frustrativna izkušnja, vendar bistvena. Prvotno iluzijo zlivanja notranjega in zunanjega (tudi materina dojka je za otroka prvotno del njega samega) zasenči prva deziluzija in kazati se začnejo obrisi zunanjega sveta. Na tem mestu je zanemarjeno dejstvo, da kultura v posameznika vstopa že prenatalno – kot uravnavanje nosečnosti, izbiranje imena itn.

Prvotno stapljanje notranjega z zunanjim. Lendava, 1970 (arhiv avtorice).

Otrok si v uteho ustvari »prehodni objekt«. Prehodni objekti (pojavi in predmeti) so otrokova prva lastna iznajdba; izumljeni niso naenkrat, temveč so rezultat procesa. Lahko so različni predmeti (palček, dudu, steklenička, plenička, blazina, odejica, plišasta žival itn.) ali ritualni pojavi (npr. brbljanje ali popevanje pred usnutjem). S prehodnim objektom otrok ni več tako močno odvisen od negujoče osebe. Prehodni objekt ima magično lastnost, da jo pričara in nasprotno, če ga otroku vzamemo, se počuti, kakor da je ni več. Prav zato otrok hoče nadzorovati prehodni objekt, svojo prvo ne-jaz posest.

»Prehodni pojavi in predmeti« naseljujejo »prehodno območje«, ki predstavlja otrokovo potovanje od subjektivnosti do objektivne resničnosti. Je območje med znotraj in zunaj človeškega bitja, kjer prvič vznikne simbol. Prehodni objekt je nadomestek za negujočo osebo in je hkrati ona sama. V prehodnem območju prvega lastništva se torej poraja nevtralni prostor temeljne izkušnje varnosti, iz katerega vznikne simbolizem in z njim vir domišljjskega sveta.

Človeško bitje se torej od rojstva ukvarja s problemom razmerja med objektivnim in subjektivnim. Prehodno območje je otrokov prostor med prvotno ustvarjalnostjo in zaznavanjem zunanjega sveta, ki temelji na preskušanju resničnosti. Otrokovo izkušnje sveta poteka v modusu magičnega mišljenja vse dotlej, dokler se mu ne posreči uskladiti notranjega sveta z zunanjim, intersubjektivnim in predmetnim svetom, ki je vselej zgodovinski produkt družbeno-politične, ekonomske in kulturne dejavnosti. To prakticanje resničnosti zunanjega sveta, kulturnega okolja, je Pierre Bourdieu imenoval habituiranje. Jedro Bourdieujeve teorije socializacije je prav habituacija kot privajanje na red stvari. Vsakdanja rutina privede otroka do interakcije s sestavinami materialne kulture, ki ga obdaja. Ta proces Bourdieu imenuje teorija prakse: z rutiniziranim manipuliranjem s stvarmi človek nezavedno integrira kulturo, v katero je bil rojen. Stvari tvorijo njegovo kulturno okolje, ki ga integrira kot samoumevno. Sistem stvari z njihovim notranjim redom ga naredi takšnega, kakršen je. To je njegov *habitus* (Bourdieu 1993 [1972]).

Samoumevna navzočnost snovi. Lendava, 70. leta 20. stoletja (osebni arhiv avtorice).

RAZMERJE V ETNOLOGIJI

Raziskovanje materialne kulture obravnava prav to: vsakokratno razmerje med predmetom (fizičnim) in človekom (miselnim). Kaj pa je tisto, kar naravni predmet loči od kulturnega predmeta v snovnem svetu? Človeško delo naravo spreminja v snovno kulturo, v katere sestavinah se lahko ugleda:

Predmet dela je zategadelj upredmetenje človekovega generičnega življenja: vtem ko se človek podvaja ne samo intelektualno kot v zavesti, ampak ko se podvaja delovno, dejansko, in zategadelj opazuje samega sebe v nekem od sebe ustvarjenem svetu. (Marx 1979 [1844]: 309)

Materialni pogoji bivanja, tj. objektivne okoliščine, okoliščine, v katere se ljudje rodijo, oblikujejo njihovo zavest oz. misel o njih in hkrati določajo njen nadaljnji razvoj.

Med ljudmi in predmeti je dialektično razmerje: ljudje ustvarjajo predmete in predmeti jih oblikujejo. Predmet morda obstaja

sam zase, a za človeka obstaja z obliko, barvo, vonjem in tipnostjo. To eksistencialno izkušnjo je Iztok Geister zgostil v »Reističnem manifestu«: »Stvari so stvarne. Stvarnosti stvari se približamo tako, kot je. Kako pa stvar je? Stvar, to najprej opazimo, je tiho. Toda stvar vendar ima kaj povedati!« (Geister 1966: 5). Predmeti torej govorijo, vendar se ne gre pustiti zapeljati njihovi čarodejnosti. Gre za opozorilo na samoumevnost predmetnega sveta oziroma na tisto, kar britanski antropolog Daniel Miller imenuje »ponižnost stvari«: »Najučinkovitejši pa so [predmeti], kadar jih sploh ne gledamo, temveč zgolj sprejemamo [...], kar sem poimenoval ponižnost stvari« (Miller 2016: 80). Z znanstvenim delom želi stvarjem povrniti snovno navzočnost, ki so si jo pridobile že v starogrških časih (Aristotelov hilomorfizem).

Predmetni svet človeka je bil v središču etnoloških raziskav od samih začetkov oblikovanja vede, s čimer je povezan tudi razvoj muzeologije, ki je sprva predmete obravnavala in predstavljala kot

Razbiranje pomenov: amaterski fotograf, deklina, praznje oblačilo, umiti lasje, otrok z nožem, torta večje gospodinje, sadni aranžma, v ozadju cvetlice ... pomenijo mdr. (malo)meščansko praznovanje otroškega rojstnega dne. Lendava, 70. leta 20. stoletja (osebni arhiv avtorice).

označevalce različnih kultur. Raziskovanja predmeta se lahko lotimo na raznovrstne načine. »V 1. polovici 20. stoletja je bila v ospredju raziskav rekonstrukcija razvoja kulturnih sestavin, prispevala je predvsem tipološke, zgodovinske in regionalne členitve ljudske materialne kulture« (SEL 2004: 312). Pri predmetu so torej lahko zanimive morfološke in razvojne, torej formalne značilnosti, na temelju katerih ga je mogoče klasificirati, postavljati/sestavljati tipologije in taksonomije. Njegovi prostorska porazdelitev in razširjenost sta najučinkoviteje predstavljeni kartografsko. Če je v središču zanimanja funkcija¹ (namen) predmeta, je v ospredju raziskovanja razmerje med predmetom in človekom:

Od srede 20. stoletja so se obravnave materialne kulture v okviru raziskav načina življenja osredinile na ljudi kot ustvarjalce in porabnike materialnih dosežkov in dobrin, ki dokumentirajo splošne zgodovinske, družbene in simbolne razsežnosti kulture. Materialna kultura se odtlej raziskuje povezano z drugimi področji kulture (SEL 2004: 312)

in tudi interdisciplinarno. Skupna znanstvena prizadevanja etnologov, antropologov, arheologov, sociologov, kulturologov, zgodovinarjev, geografov in drugih raziskovalcev prinašajo spoznanja, da sestavine materialne kulture:

- ◆ postvarjajo družbena (in tudi politična) ter ekonomska razmerja v skupnosti;
- ◆ izražajo življenjski slog (mišljenje in ravnanje) skupnosti;
- ◆ identificirajo skupnosti in jih hkrati ločujejo od drugih skupnosti;
- ◆ ločujejo in tudi izključujejo posamične podskupine ali člane iste skupnosti;
- ◆ so del produkcije, porabe in sistemov menjave;
- ◆ imajo lastne biografije in
- ◆ oživljajo individualne ter kolektivne spomine in so zato podvržene praksam memorizacije, od klasičnih muzej-skih praks do sodobnega dediščinjenja.

ANALIZA RAZMERJA: HERMENEVTIKA, STRUKTURALIZEM, MICHEL FOUCAULT

Kako se lotiti etnološke raziskave predmeta? Predmet je mogoče izmeriti, opisati v njegovih raznovrstnih pojavitvah, opredeliti njegovo razširjenost, ga uvrstiti v določen kulturni slog, razložiti njegov razvoj in morebitne premene v njegovih funkcijah. V takšnih raziskavah je človek kot izdelovalec, (u)porabnik in raziskovalec navzoč latentno. Če je cilj preučiti simbolno razsežnost predmeta, mora biti človeški dejavnik (v vseh treh omenjenih pojavitvah) vidno vključen v raziskavo, z upoštevanjem njegovega mišljenja/delovanja.

Pionirske raziskave razmerja med kategorijami jezika in predmetnim svetom je v srednjeevropskem prostoru v zgodnjih letih 20. stoletja opravila graška filološko-etnološka šola »besed in reči« (*Wörter und Sachen*), ki so jo zasnovali Rudolf Meringer, Wilhelm Meyer-Lübke, Hugo Schuchard, Joospeppi Julius Mikkola, Rudolf Much in Matija Murko (Stanonik 2017: 38–50) in ji pozneje sledili Viktor Geramb, Hanns Koren in Oskar Moser. Nemški etnolog Hermann Bausinger je zapisal, da so »v jezikovno nesmiselnih prizadevanjih zadeli na množico besed, ki so jih razumeli in pojasnjevali samo z umikom k označencem« (Bausinger 1987: 36). Raziskovanje etimologije besed je potekalo v tesni zvezi z rečmi – tako so v graški šoli rekonstruirali predmete materialne kulture z analizo postajanja besed, ki te predmete označujejo – in kulturnimi koncepti, ki so jih te besede označevale. Thomas K. Schippers je poudaril, da so raziskovalci šole *Wörter und Sachen* združili prejšnje svetove jezika in predmetov in postavili »večdimenzionalen pristop k materialni kulturi« (Schippers 2002: 128). Predmete so torej obravnavali kot besedila, kontekstualno, kot simbolno, ki ga interpretiramo, in s tem razširili meje znanstvenega diskurza v lingvistiki in etnologiji. Predmet je, tako kot jezik, simbol, povezan v sistem simbolov oziroma zgradbo znakov.

Ko skušamo predmet obravnavati semiotično, torej kot nematerialni element, postane, kot je ugotovil ameriški antropolog Clifford Geertz, morda najprodornejši predstavnik semiotično-strukturalnega pristopa, besedilo, ki ga je treba brati (2019 [1973]).

Začetki večje porabe v Jugoslaviji: zadovoljna deklica na dvorišču v plastični posodi z vodo s plastično pištolo v roki. Lendava, 70. leta 20. stoletja (osebni arhiv avtorice).

Raziskovalci materialne kulture v obzorju hermenevtične tradicije Hansa-Georga Gadamerja, Paula Ricoeurja (1973) in Clifforda Geertza torej ne obravnavajo predmeta samega na sebi, tj. njegov izvor, razvoj, razširjenost ipd., temveč je zanje predmet sredstvo za raziskovanje pomenov, vrednosti, ki jih ima za posameznika ali skupino. Tudi raziskovalci materialne kulture, ki sledijo strukturalistični (20. leta 20. stoletja) in poststrukturalistični (60. leta 20. stoletja) tradiciji Clauda Lévi-Straussa, Rolanda Barthesa, Jacquesa Derridaja, Jacquesa Lacana in morda tudi Michela Foucaulta, širijo jezikovni sistem znakov na predmetni svet, vendar predmetov ne obravnavajo ločeno ali posamič, temveč povezane v sistem. Z analizo znakovne strukture razkrivajo tihe slovnice (in besedišča) predmetov, ki jih nato znova povežejo v strukturo družbenih (in političnih) razmerij.

Interpretacija simbolnega je sicer vsakdanja praksa: »Zaradi narave simbolnega kot generatorja pomena, ta ni nikoli transparenten, zato je interpretacija pravzaprav nujna faza pomnjenja« (Hrženjak 2002: 379). Znanstvena spoznanja so materializirana

v besedilu. Četudi si zamislimo, da bi lahko znanstvene izsledke prikazali npr. kot vizualno etnografijo (Križnar 1994) ali jih uprizorili na odru ali morda izdelali maketo, ne bi ubežali semiotični trditvi, da jih moramo obravnavati kot besedilo, iz katerega razbiramo pomene. Toda znanstvena interpretacija se morda od vsakdanje (»zdravorazumske«) razločuje po tem, da je »predmet semiologije, pred vsemi drugi predmeti, zlasti semiološki diskurz sam« (Hrženjak 2002: 379), da torej misli tudi lastne ideološke predpostavke. Na tej ravni je v interpretacijo vključen tudi raziskovalec, ki je podrejen delovanju episteme.

Pol stoletja po raziskovalnih prizadevanjih graške šole je Foucault skušal spoznati, kje so na kakšni zgodovinski točki meje znanstvenega diskurza. Na vprašanje, kaj je tisto, kar povezuje besede in reči in pod kakšnimi pogoji, je odgovoril v knjigi *Les mots et les choses* (Besede in reči, 1966). Če bi predpostavili, da z besedami urejamo in razvrščamo stvari, potem bi predpostavili njihovo neodvisnost: »reči bi postavili na stran vnaprej obstoječe objektivnosti in besede na stran našega vselej subjektivnega zajetja sveta« (Dolar 2010: 471). Kako se torej besede in reči razporejajo v skupni vzajemnosti, kaj je njihov skupni prostor? Povezavo omogoči šele določitev »izkustva reda in njegovih načinov obstoja« (Foucault 2010 [1966]: 12). Tako postavljena povezava pa je odvisna od historično spremenljivega vira. Vselejšnja historična vpetost v temeljno izkustvo reda pa je episteme.

Nobenega občega skupnega medija besed in reči ni prav zato, ker jih drži skupaj le vselej določena episteme, iz katere nobena doba ne more izstopiti in z nepristranskim očesom pogledati, kako stvari zares stojijo. Ni zunanega kriterija zunaj same episteme, ki historično opredeljuje kriterije spoznanja. (Dolar 2010: 473)

Episteme je prvi pogoj vsake epistemologije in spremembe diskurza, je ime za to, kako mislimo znanost, kaj (predmet, metoda itn.) je prepoznano kot znanstveno utemeljeno ali legitimno. To je »zgodovinski apriori« ne le za vse sodobnike, ki vodijo znanstveni diskurz v strogem pomenu, ampak za vse, kar se sklicuje na znanost.

Simbolno je sistem, ki ustvarja pomen ne le zaradi načela diferencialnosti (načelo razlik), temveč tudi na temelju homonimov

in asociacij. Prepad, ki označevalno verigo loči od označencev, ni absoluten: v vsakdanji jezikovni rabi se zgodi, da označevalec »pade« v označenca in »izumimo« novo besedo. Torej: označevalcev ne uporabljamo zato, da se z njimi nanašamo na realnost, temveč so ti sami del realnosti, na katero se nanašajo. In to je morda za to besedilo najpomembnejše odkritje poststrukturalizma: dejavna vloga stvari je bolj v konstituiranju kakor reflektiranju družbenih realnosti.²

Predmeti so materializirani označevalci, ki ustvarjajo raznovrstne pomene. Po Foucaultu predmeti sicer imajo materialen obstoj v svetu, vendar zunaj diskurza nimajo nobenega pomena oz. o njih ne moremo ničesar vedeti. Evokativno moč imajo zgolj in samo, ko so že zajeti v diskurze, ko že imajo svoje mesto v simbolnem. So materializacija načinov konstruiranja vednosti o določenih pogojih prakse, so, torej, materializacija diskurzov (oblasti).

ANALIZA RAZMERJA: OBJEKTIVIZACIJA, ONTOLOŠKI OBRAT, CHRISTOPHER TILLEY

Odgovori na strukturalistične in interpretativne pristope k raziskovanju materialne kulture so različni. Da predmetni svet ni zgolj sistem znakov, simbolov in metafor, besedil itn., temveč že s svojo substancialnostjo opredeljuje način življenja, trdi norveški arheolog Bjørnar Olsen (2003), ko kritizira družbeni konstruktivizem in fenomenološke pristope k preučevanju materialne kulture. Njegov prispevek gre brati v okviru koncepta »obrata« (oz. vrnitve) k snovnosti in predmetom v humanistiki in družboslovju s konca 20. in začetka 21. stoletja zaradi vsepovsodnosti digitalizacije; to pa je Miller (2016) vključil v raziskovanje materialne kulture, saj digitalno razume kot materialno.

Odmeven odgovor na semiotične raziskave materialne kulture so v 80. letih 20. stoletja prispevale t. i. raziskave materialne kulture (angl. *Material Culture Studies*). Persona tega večdisciplinarnega prizadevanja, posebej arheologov in antropologov, povezanih v center za raziskave materialne kulture, je bil že omenjeni Daniel Miller, za katerega stvari uravnavajo (ustvarjajo določene učinke

ter s tem dovoljujejo ali ne določeno vedenje) svet, in ne diskurzi. Zanj materialnost sedi na prestolu kategorizacije sveta, kajti tudi vse nematerialno se lahko izrazi zgolj z materialnim (Miller 2016: 108, 115). Med človekom in predmetom ni opozicije: »V materialni kulturi nas zanima, kako ljudje ustvarjajo stvari, v vsaj tolikšni meri pa tudi, kako stvari ustvarjajo ljudi« (nav. delo: 69). Materialna kultura je produkt človeškega dela, a ljudi s svojo samoumevnostjo določa, konstituira v bitja svoje kulture, življenjskega sloga. Za Millerja je to isti proces, proces samoodtujitve in poistenja, tj. človekove objektivizacije: s svojim delom človek ustvari nekaj sebi zunanjega, tj. predmet (samoodtujitev), se v njem prepozna (ker je podaljšek njega samega) in na temelju sinteze, ko odtujeno udomači v novo spoznanje (sprejme dejstvo, da je predmet njegov lastni izdelek), se ustvari v »bolj kompleksnega, prefinjenega in z več znanja« (nav. delo: 90), tj. bolj kulturnega. Z ustvarjanjem predmetov posameznik ustvarja samega sebe. Proces je spiralen in primerljiv s Heglovim potovanjem duha, na katero se je Miller oprl pri oblikovanju svoje »teorije stvari«, poleg drugih poznanih konceptov iz filozofije, antropologije in sociologije (delo po Marxu, zgradba po Lévi-Straussu, Bourdieuejev habitus, strukturacija Anthonyja Giddensa, okvir Ervina Goffmana idr.). Millerjeva »objektivizacija« je odgovor na raziskave materialnega, ki so, po njegovem premisleku, snovno subjektivizirala, zreducirala na družbena razmerja (nav. delo: 114).

»Ontološki obrat« iz naslova tega razdelka so v svojem raziskovalnem delu odkrili uredniki zbornika *Thinking through Things* (Henare, Holbraad in Wastell 2006), ki se niso želeli ukvarjati s tem, kako se subjekt in objekt pojavljata, ali z vprašanji materialnosti. Namesto tega so se osredinili »na razmerje med koncepti in stvarmi na način, ki se sprašuje, ali jih je treba nujno obravnavati ločeno« (nav. delo: 2). Prevlado evro-ameriške filozofske tradicije nasprotij med konkretnim in abstraktnim, med fizičnim in mentalnim, materialnim in družbenim so želeli preseči »z učinkovitim angažmajem med raziskovalcem in pojavom, ki ga raziskuje« (prav tam). Humanistični tezi, da so stvari (povnanjen, postvarjen) podaljšek ljudi (Daniel Miller, Arjun Appadurai in Alfred Gell) so zoperstavili posthumanistično tezo, da same »materialne lastnosti

stvari predstavljajo osnovo konceptualnega eksperimentiranja« (Holbraad 2014: 235, v Bajič 2017: 34), torej da imajo zmožnost mišljenja/delovanja.

Raziskovalci materialne kulture v okviru ontološkega obrata so v svojem podvigu vrnitve k snovnemu zapadli v fenomenološko raziskovanje življenja stvari same³ in med stvarjo in mislijo postavili enačaj.

Tudi francoski antropolog in sociolog Bruno Latour je dialektično razmerje med človekom in predmetom zreduciral na identiteto, tudi zanj med objektom in subjektom ni nasprotja: »Premišluj o stvareh in opazoval boš ljudi. Premišluj o ljudeh in ukvarjal se boš s stvarmi« (Latour 2015: 128–129). Vztrajal je, da vse v družbenem in naravnem svetu obstaja v nenehno spreminjajočih se mrežah materialnih in hkrati znakovnih razmerij (Latour 1993). V tem je blizu britanskemu antropologu Timu Ingoldu, ki je prav tako zavrnil raziskovanje materialne kulture na aristotelskem hilomorfičnem temelju in predložil ontologijo, ki daje prednost procesu oblikovanja (oživljanja) pred končnim produktom: zanj svet naseljujejo stvari in ne predmeti. Stvari so, po Ingoldu, splet niti življenja: drevo, ki ga opazimo, ni »čisto« drevo, temveč je bivališče mnogih živali, živalic in tudi rastlin, zato ni predmet, temveč stvar (Ingold 2010). Ingoldovo antropološko razmišljanje skuša zaobjeti eno samo postajanje in gibanje vsega, kar je. Za Ingolda in Latourja imajo stvari zmožnost delovanja.

Britanska raziskovalca materialne kulture Chris Fowler in Oliver JT Harris (2015) sta na ontološko vprašanje, ali najprej obstajajo predmeti in šele nato stopijo v razmerja ali je prav nasprotno, in ali so predmeti le samostojne entitete ali pa niso nič drugega kot šop razmerij, odgovorila s teorijo delujočega realizma (angl. *agential realism*), ki jo je razvila Karen Barad (2007). Ameriška feministična teoretičarka je v raziskave materialnosti vpeljala koncepte kvantne fizike. V analizi elektrona, ki ga pod določenimi pogoji zaznavamo kot delec (klasična fizika) in pod določenimi pogoji kot valovanje (kvantna mehanika), je ugledala strateški model za razmišljanje o materialni kulturi. Svet je sestavljen iz pojavov, ki so ontološko neločljivi od znotraj-delujočih posrednikov (angl. *intra-acting agencies*). Predmeti tako ne obstajajo pred interakcijo, temveč se

pojavijo prek posamičnih notranjih delovanj (angl. *intra-actions*). Priprave, ki producirajo pojave, niso zbir ljudi ali ne-ljudi, temveč so pogoj za možnost ljudi in ne-ljudi, ne samo kot idejni koncepti, marveč tudi v svoji snovnosti. So materialno-diskurzivne v tem, da ustvarjajo določene pomene in snovna bitja ter hkrati izključujejo produkcijo drugih. Zatorej je snov vedno snovno-diskurzivna, nastajajoča v interakciji.

Britanski arheolog Ian Hodder (1994), usmerjen v interpretativni pristop t. i. postprocesualne teorije v arheologiji, je ugotovil, da obstajata dva načina, kako se na snovno kulturo poleg prvotno uporabnega pripne abstrakten pomen: zaradi reprezentativnosti in zaradi prakse ali evokacije. Reprezentativna in evokativna (ali implikativna) vrsta materialnega simbolizma se prežemata.⁴ Praksa (izkušanje predmetov), evokacija in reprezentacija (razbiranje pomenov sestavin materialne kulture) v življenju delujejo skupaj, nanašajo se na način, kako doživljamo predmetni svet. Poleg tega predmete ustvarjamo zaradi nekega prepričanja, namena ipd., zato že sam predmet vsebuje miselno komponento. Iz zasnove materialnega dokaza je mogoče misliti na konceptualni pomen predmeta.

Drug britanski arheolog in antropolog, tudi hermenevitično usmerjen, Christopher Tilley (2007; Tilley idr. 2006) je dinamiko med »materialnim« in »kulturo« opisal kot zgolj na videz nasprotno. Kamen, na primer, lahko obravnavamo v njegovi grobi snovnosti kot brezoblično kepo snovi, vendar moramo snovnost koncipirati, če želimo razumeti, kako sta posamičnim delcem kamna podeljena oblika in pomen v specifičnih družbenih in zgodovinskih kontekstih. Seveda obstaja razlika: »hiša« ni »besedilo« (Tilley 2002: 23), besede in reči so si temeljno različne. Jezikovne analogije lahko zasenčijo ali osvetlijo naravo in pomene predmetov kot snovnih oblik. Kot raziskovalci moramo najprej pisati in govoriti o predmetih, jih preoblikovati v izraze in nato tvegati udomačitev njihove razlike iz jezika, ki smo ga uporabili, da jih predstavimo. Samo z uporabo besed lahko nekaj trdimo (Austin 1990), raziskujemo in končno razumemo, zakaj so predmeti pomembni in zakaj je pomembno, da jih raziskujemo.

Jezikovne oblike besed in materialne oblike predmetov se v družbenem življenju dopolnjujejo. Rabo jezika in rabo predmetov

povezuje dejstvo, da sta oba produkta mišljenja, ki poseže prek čutnih in telesnih zmožnosti človeškega telesa. In to je v bistvu Tilleyeva teza: človekovo telo povezuje besede in predmete v ustvarjanju pomena in v performativnem območju dejanja. Kateri so argumenti?

1. Jezikovna raba je po svoji naravi metaforična. Govor je natovorjen z metaforami, ker človek razmišlja metaforično. Materialno nasprotje besedne metafore je trdna metafora, utelešena v oblikah predmetov. Metafora in metonimija omogočata videti podobnost in razliko. Ko metaforično povežemo predmete, spoznavamo podobnost v razliki: na primer, mislimo predmet z lastnostmi drugega. Metafore in metonimije konstituira pomen in številne izkustvene načine angažiranja s svetom.
2. Misel izhaja iz utelešene izkušnje. Zato mnogo metafor temelji v človeškem telesu in mentalnih podobah sveta, ki temeljijo na telesni izkušnji (npr. »mrtva« metafora: »mizina noga«). Te izkušnje in podobe so vedno posredovane v družbi in so zato kulturno spremenljive.
3. Predmeti v svetu metaforično delujejo na način, ki ga besede ne zmorejo. Imajo svojo obliko zgovornega delovanja. Brez raziskovanja metaforične moči predmetov in učinkov, ki jih imajo na človeška življenja, ni mogoče zadostno vedeti ali razumeti sebe ali drugih, kaj ustvarja našo identiteto in kulturo, preteklost ali prihodnost.

Metafore so ustvarjalne in neskončno generativne v aluzijah in načinu, kako omogočajo ustvarjanje pomenov. In pomen je v temelju metaforična funkcija. Omogoča misliti znak kot pomen, kot (tudi) nekaj drugega, kakor je stvar, ki jo vzamemo kot znak. Vse interpretativno delo humanističnih in družbenih znanosti ima metaforični temelj. Metafore so sredstvo in rezultat naše analize. Zaradi njih je mogoče povezati predmete, dogodke in dejanja (Tilley 1999).

ANALIZA RAZMERJA: EKONOMIJA, EKOLOGIJA

Pred nekaj leti umrli ameriški antropolog Sidney Wilfred Mintz je še konec 90. let vztrajal pri (marksističnem) stališču, da se predmeti in misli, stvari in besede razlikujejo po svojem kulturnem pomenu:

Kot imajo vse družbe kulture, ki so oblikovale kulturno-specifično družbeno resničnost, tako je razmerje med besedami in stvarmi podobno kulturno-specifično. Vendar to ne odpravlja funkcionalnih razlik med svetom stvari in svetom besed, ki jih opisujejo. Produktivske sile so v vsaki družbi utelešene v zgodovinsko ustvarjeni materialni kulturi, ki je naravi vsiljena in jo je mogoče izkoristiti za gospodarsko in družbeno vzdrževanje družbe. (Mintz 1999: 18)

Materialna kultura torej gospodarsko in družbeno vzdržuje določeno skupnost. Ko predmet ustvarimo, ima uporabno vrednost, ki izvira iz lastnosti stvari same, in ga lahko obdržimo zase ali vpeljemo v sistem menjave, tj., ga podarimo ali pa ponudimo na tržišču, kjer pridobi še menjalno vrednost. Menjalna vrednost blaga pove, v kakšnem razmerju se zamenjuje z drugimi blagi. Avtorji knjige *The Social Life of Things* (Appadurai 2016) trdijo, da stvar postane blago ne le, ko na tržišču pridobi menjalno vrednost, temveč mora biti še kulturno označena kot določena stvar, in sicer različno v različnih družbenih in kulturnih okoljih in časih. Arjun Appadurai (nav. delo: 3) ugotavlja, da povezavo med izmenjavo in vrednostjo stvari ustvarja politika, iz česar izpelje, da imajo tudi stvari, tako kot ljudje, družbeno življenje.

Od industrijske revolucije je na tržišču vedno več in več blaga, predmetov z uporabno in menjalno vrednostjo, z digitalno revolucijo vedno več digitalnih reči z visoko menjalno vrednostjo, ki so že povsem oddaljene od gmotnih potreb človeka in ki si jih precejšen del človeštva ne more pridobiti, čeprav si jih morda želi. Ko se izdelki pojavijo na tržišču, postanejo blago, od producentov odtujeni predmeti, ki jim hkrati s svojimi lastnostmi, kot postvarele forme, zrcalijo družbene značaje njihovega lastnega dela.

Denar, redki predmeti in izdelki blagovnih znamk, podprti z močnim oglaševanjem, vse te stvari z visoko menjalno vrednostjo

Ponotranjenje kulture, v katero je bil človek rojen. Ljubljana, 1973 (arhiv avtorice).

dobijo lastnosti fetiša, predmeta z (nadnaravno) družbeno močjo, podeljeno lastniku (Freud 1987: 413–424). Karl Marx je z analizo politične ekonomije ugotovil, da družbena razmerja, ki so vključena v produkcijo, niso razmerja med ljudmi, temveč gospodarska razmerja med denarjem in blagom, ki se izmenjujeta na tržišču. Blagovni fetišizem preoblikuje subjektivne, abstraktne vidike ekonomske vrednosti v objektivne, realne stvari, za katere ljudje verjamejo, da imajo intrinzične vrednosti (Marx 2012). Ugotovimo lahko, da družbenih razmerjih ne uravnavajo ljudje, temveč stvari na tržišču.

Porabniška družba temelji na blagovnem fetišizmu, čigar gibalno je kultura porabniških želja, ki jih vsiljuje tržišče. Colin Campbell (2001 [1987]) je sodobno porabo utemeljeval z romantično in ne protestantsko etiko.⁵ Romantična etika izraža hedonizem čustev: človekovo sanjarjenje se pripne na silovita čustva, ki jih povzroči nov izdelek na tržišču. Daniel Miller v okviru teorije stvari – objektivizacije – ugotavlja, da je povečanje stvari oz. kulture v temelju protislovno: nas spodbuja in hkrati omejuje. Stvari pomenijo dosežke, a hkrati vključujejo tudi ceno, tj. degradacijo okolja. Ob katastrofičnih napovedih o prihodnosti planeta zato predlaga

zeleno in etično porabo. Za planet je neškodljiv edino odmik od tržišča dobrin k ustvarjanju (skupnih) anonimnih kreacij, ki omogočajo življenje in se ne kapitalizirajo, če parafraziramo Michela de Certeauja (2007 [1980]).

Kar opredeljuje sodobni čas, je tesnoba: ne le zaradi negotovosti prihodnosti planeta (Dietz in Jorgenson 2013; Hastrup in Skrydstrup 2014), temveč tudi ekonomske negotovosti in tveganja (Appadurai 2015), ki sta imanentni kapitalistični produkciji, v kateri danes prevladuje ekonomija s kompleksnimi in zapletenimi finančnimi inštrumenti. Kapitalistična produkcija temelji na in izčrpava snovnost samo, tj. človeštvo z naravnimi danostmi na enem samem poznanem življenja zmožnem planetu. Občutje tesnobe temelji na odsotnosti simbolnega v družbenih odnosih (Žižek 1987): dogovor ni zavezujoč ne za narcistične oblastne strukture ne za vsakdanje življenje družbe. Večina človeštva živi v kulturi tesnobe brez sodelujoče skupnosti, kjer je vsak sam sebe kihar.

RAZMERJE V SKLEPU: GON, DISKURZ

Na svet se rodimo. Za eksistencialno tesnobo je komaj kaj časa, ko v nas že udari nasilje izdelkov (oblastnega) zdravstveno-znanstvenega diskurza: žarnica z določenimi vati, merilne naprave, bombaževina prvega umivanja itn. To pomeni, da vsako posamično življenje najprej zaznamujejo družbena razmerja, ki šele ustvarijo oz. uravnavajo gmotne pogoje. Ti so materializirane ideološke prakse (nadzora). Če preverimo to trditev še z druge strani: za zadovoljevanje osnovnih človekovih potreb morajo obstajati osnovni gmotni pogoji, vendar ni merila, ki bi izmerilo, do kod seže človekova potreba in kje se začne njegov užitek, katerega zadovoljitev je družbeno uravnavana. Poleg tega tudi ni vnaprej postavljenih bitnosti biološkega in kulturnega, ki bi se enostavno prekrivali. Telesno in duševno, naravno in kulturno se v preseku šele ustvarita. Ime za to, kar v preseku nastane, je gon (Zupančič 2005). Gon je psihično zastopstvo somatskega dražljaja, je utelešenje meje med telesnim in duševnim (Freud 1995 [1905]). Občutje zadovoljstva (in z njim povezan družbeni nadzor) nastane kot stranski produkt

zadovoljevanja potrebe po hrani doječega se dojenčka. Ne obstaja naravna potreba, ki bi bila absolutno »čista«; niti dojenja ni brez primesi družbene regulacije. Povedano drugače: če služkinja v meščanski družini iz prve polovice 20. stoletja postreže otrokom ob polni mizi, sta polna miza in način, kako je pripravljena in v kakšnem ambientu, produkt diskurza meščanskega življenja. Ob istem času (nepovabljeni) našemljeni otroci in reveži ob času kolin »s spremenjenim glasom in s posebno pesmijo prosijo za klobase« (SEL 2004: 225). Ne le prošnja, tudi klobase so produkt ruralnega diskurza specifičnega časa in prostora. Če se vrnemo na začetek: materialna kultura določene družbene skupine ne le, da (spre)govori o družbi določenega okolja in časa, temveč je predvsem učinek kulture, torej določenega oblastnega diskurza, ki proizvede vednost in z njo subjekt. Zdi se, da je »čisto« snovnost v njenem pasivnem počelu težko biti, misliti in izreči.

Predmeti se nahajajo v prostoru in ga s svojo telesnostjo opredeljujejo. Ljudje smo opremljeni z mislijo in občutki, torej predstavami in spretnim rokami, da zmoremo doživljati resničnost kot svet predmetov in ne, na primer, kot hologram. Svet predmetov in bitij je prepleten s številnimi in mnogovrstnimi, družbeno uravnanimi razmerji, ki ustvarjajo kulturo vsakdanjika.